

- Fethi Ahmet Polat, *İslam tefsir geleneğinde akılcı söyleme yöneltelen eleştiriler: Mu'tezilî Zemahşerî'ye, Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in eleştirileri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009, 504 s.

Değerlendiren: Ercan Şen*

İslam düşüncesinde köklü bir geçmişe sahip olan reddiye yazma geleneğinin, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar arasında ortaya çıkan birtakım görüş ayrılıkları neticesinde başladığı ve bu ihtilafa dayalı mezhep ve fırkaların teşekkülüyle yaygınlık kazandığı bilinmektedir. Zamanla hızla genişleyen fetihler neticesinde muhtelif inançlara bağlı toplumlar İslam dünyası içinde yer almaya başlayınca her iki tarafın âlimleri birbirlerinin inançlarını eleştirmiş ve reddiyeler telif edilmiştir. İlimlerin tedvini ve gelişmesiyle ilmî konularda da çeşitli reddiyeler kaleme alınmıştır. Bu reddiyelerde genel itibarıyla cedeli bir üslup çerçevesinde karşı tarafın argümanları eleştirildiği gibi bazen gerekçelendirmeler de yapılmıştır. Reddiyelerin büyük çoğunluğunun yazılmasıdaki nihai amaç, muhalif görülen mezhep ve fikirleri, belirli metotlar çerçevesinde nakli ve akli deliller ışığında çürütmektir.

Klasik İslam literatürü açısından bakıldığında reddiyelerde, cedel ve nazar tekniği olarak; delil isteme, delili boşa çıkarma ve iddiayı iptal etmek için usul ilmi, formel mantık ve kelime oyunları gibi vasıtalar kullanılmaktadır. Âlimler, en temelde istidlal (delile başvurmak) ve ispat yollarını kullanarak bu yolla nakli ve akli delillerden kendine göre katî olanlarını kullanır. Muhatabını ise sübut ve delalet yönünden irdeleyerek özellikle onun öne sürdüğü nakli delillerin katî değil, zannî olduklarını ispat etmeye çalışır. Burada ayetlerin muhkem ve müteşabih, hadislerin ise âhad ve mütevatir olup olmadıkları incelenir. Bu işlemlerinde âlim, kelam ve felsefe metodunu mecederek tevil ve felsefi kıyas metoduyla akli delili inceleyip katîliği kazanmışsa burhan¹, zannî ise hatâbe² olarak adlandırıp reddetmeye çalışır. Nitekim hatâbî deliller, itiraza müsaittir ve güçlü savunmaya karşı zayıftır.

Tarih boyunca reddiye yazma geleneği daha çok ilm-i kelam literatüründe yaygınlık kazanmış olsa da diğer ilimlerde de reddiye türü eserler telif edilmiştir. Bu bağlamda nadiren de olsa tefsir geleneği içerisinde, haşiye formundaki eserlerde reddiyelere yer verilmiştir. Söz konusu bu reddiyelerde müfessirlerin kendi mezhebi görüşü doğrultusunda Kur'an ayetlerine yaklaşarak karşı çıktığı tarafın dayandığı delillerini çürütmeye ve geçersiz kılmaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir bölümü öğretim üyelerinden Fethi Ahmet Polat'ın, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltelen Eleştiriler* ismini taşıyan bu kitabı, tefsir tarihinde

* Arş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Bölümü.

1 Öncülleri kesinlik ifade eden önergelerden kurulu bir kıyas veya doğruluğunda şüphe bulunmayan ve zaruri bilgi getiren kesin delildir.

2 Kesin ve güvenilir bilgilerden sayılmayan diğer bir ifadeyle zanniyât veya makbûlâtan oluşan akli delildir.

reddiye sayılabilecek bir haşiyeyi gündeme taşımaktadır. Bu çalışmada Mu'tezile mezhebinin en tanınmış simalarından Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* tefsirine, Eş'arî mezhebine mensup müfessirlerden İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) eleştirilerini içeren *el-İntisâf* isimli haşiye konu edinilmektedir.

Kapsamlı bir araştırma neticesinde hazırlandığı görülen bu kitap, uzun bir giriş, dört bölüm, bir ek ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde İslam düşünce tarihinde akılcı söylemin en önemli temsilcisi olan Mu'tezile ekolünün doğuşu, bu ekolün temel görüşlerini ihtiva eden beş itikadi ilkesi (usûl-ü hamse)³ kısaca ele alındıktan sonra Mu'tezile ekolünün Kur'an'a yaklaşımı ve tefsir tarihindeki konumu irdelenmiştir. Yazarın giriş bölümündeki bazı önemli tespitlerinden bize göre en dikkat çekici olanı Mu'tezile ekolünün tefsir anlayışına dair yeterli ve doyurucu çalışmaların eksikliğidir (s. 23). Nitekim tefsir tarihi ve usulüne yönelik çalışmalara kısa bir göz atıldığında bu tespitinin doğruluğu görülecektir.

Müellif eserinin birinci bölümünü iki kısma ayırmıştır. İlk kısımda önemli bir müfessir ve dilci olan Zemahşerî ve tefsir tarihinde üzerine en çok haşiye yazılmış iki eserden biri konumundaki⁴ *el-Keşşâf* tefsiri, ikinci kısımda ise ehl-i sünnet ekolünün Eş'arî koluna mensup, muhtelif ilimlerin yanında özellikle tefsir ve kıraat ilimlerinde tanınmış bir âlim olan İbnü'l-Müneyyir'in *el-Keşşâf*'a reddiye babında kaleme aldığı *el-İntisâf* haşiyesi hakkında birtakım malumatlar vermiştir. Bu haşiye yazar tarafından *el-Keşşâf* tefsiri üzerine yapılan çalışmaların en meşhuru olarak nitelendirilmiş, birçok âlimin bu haşiye için övgü dolu sözler söylediği kaydedilmiştir (s. 121). Bunların yanı sıra giriş bölümünde Zemahşerî'ye yöneltilen şiiilik iddialarının geçersizliğine de vurgu yapılmıştır.

Kitabın ikinci bölümünde İbnü'l Müneyyir'in tefsir yöntemi, Kur'an tarihi ve Kur'an ilimleri merkezli olmak üzere Zemahşerî'ye yönelttiği eleştirilerin konu edinildiği görülmektedir. Yazara göre İbnü'l Müneyyir'in eleştirilerinin asıl eksenini Zemahşerî'nin tefsir yöntemi üzerinde yoğunlaşmakta, özellikle de onun ayet yorumlarının içerisine kattığı i'tizalî hususları hedef almaktadır. Özetle bu eleştirilerin, Zemahşerî'nin, Mu'tezile'nin klasik tavrı doğrultusunda ayetleri tefsir ederken takındığı aşırı akılcı tutuma dair olduğu ifade edilebilir.

Bilindiği gibi Mu'tezile ekolü, Kur'an'ı tefsir ederken akılı ilk sıraya almaktadır. Akıldan sonra ise nassa (Kur'an ve hadis) başvurmaktadır. Akılla nassın çeliştiği yerde ise nassı tevîl etmektedir. Yine Mu'tezile'ye göre akıl tek başına güzel ve çirkin fiillerin arasını ayırmaya yeterlidir. Şeriat, bir fiilin güzel veya çirkin olduğunu ispat için değil, sadece onu haber vermek için vârid olur. Bunların yanı sıra Mu'tezile, temel ilkelerini oluşturan beş prensibe uygun olan ayetleri olduğu gibi kabul etmekte ve teville gitmemekte fakat

3 Usul-ü hamse adı da verilen bu beş itikadi ilke şunlardan oluşmaktadır: Tevhit, adalet, el-menzile beyne'l-menzileteyn, va'd ve va'id, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker.

4 Tefsir tarihinde üzerine en çok haşiye yazılmış iki eserden biri Beyzâvî'nin "Envârü't-tenzîl" isimli tefsiri, diğeri de Zemahşerî'nin "el-Keşşâf" tefsiridir.

söz konusu prensipleriyle çelişen ayetleri akıl ve mantık kurallarıyla tevil yoluna gitmektedir. İşte İbnü'l-Müneyyir'in haşiye boyunca en çok karşı çıktığı noktaların bu hususlarda yoğunlaştığı yazar tarafından misallerle ortaya konulmuştur. Örneğin müellif bu durumu ortaya koyan şöyle bir misal vermiştir. Buna göre Zemahşerî, siyakına uygun olmadığı hâlde Mu'tezile'yi övmek amacıyla Mâide suresindeki bir ayet⁵ üzerinden yola çıkarak kınanmış olan 'aşırılık'ın haksız yere yapılan aşırılık olduğunu, oysaki haksız yere olmayan aşırılıkların da bulunduğunu, bunların; dinin hakikatlerini incelemek, en ince anlamlarını tenkit etmek, hüccetlerini ortaya koymak vb. olduğunu belirtmiştir. Nitekim aslında Zemahşerî, bu örneği kendi mezhebinin haksız yere olmayan aşırılığı temsil ettiğini vurgulamak için vermiştir. Yine Zemahşerî'ye göre yasaklanan aşırılık hakikatten uzaklaşmak, delillerden yüz çevirmek ve şüphelerin peşinden gitmek anlamına gelir ki bunu da heva ve bidat ehli olarak nitelediği ehl-i sünnet temsil etmektedir. Dolayısıyla burada konuyla ilgisi olmayan bir ayet üzerinden kendi mezhebinin görüşlerinin doğruluğuna pay çıkarmak suretiyle diğer mezheplere tenkit olduğu açıkça müşahede edilir. Aynı ayet üzerinden bu eleştirilere cevap veren İbnü'l-Müneyyir, Mu'tezile'nin sıfatlar ve kulların fiilleri konusunda söylediklerini gündeme getirerek kendi fiillerinin yaratıcısı kılmak suretiyle bütün canlıları halık konumuna koyduklarını iddia ettiği Mu'tezile'nin, aslında üç ilah itikadına sahip Hristiyanlardan daha kötü durumda olduğunu kaydetmektedir. İşte bu noktada Zemahşerî'nin Allah-u Teala'yı layıkıyla takdir eden, yaratma kudretini Allah'a verenleri (ehl-i sünneti kastederek) bidat ehli olmakla itham ettiğini ve bunun da kendisini yanılığa düşürdüğünü belirterek kendi mezhebinin savunmasını yapmaktadır (s. 145-146).

Müellif kitabının birçok yerinde bu tür karşılıklı tenkitlere yer vermekle yetinmemiş, ayrıca titiz bir bakışla İbnü'l-Müneyyir'in Zemahşerî'ye eleştiride bulunmayıp suskun kaldığı ama i'tizalî yönü olan bazı ayet yorumlarına da işaret etmiştir. Örneğin Zemahşerî'nin âyetü'l-kürsî'yi tefsir ederken Mu'tezile mezhebinin beş temel ilkelere olan adalet ve tevhit ilkelerine uzunca yer ayırıp Mu'tezile'yi yücelterek diğer mezheplere ithamda bulunması, aynı şekilde Âl-i İmran suresinin yüz doksan beşinci ayeti kapsamında Eş'ârielerin yaklaşımını hedef alması, yine mürtekib-i kebîre konusunda, kasten bir mümini öldürenlerin ebedî olarak cehennemde kalacağını bildiren Nisâ suresinin doksan üçüncü ayeti münasebetiyle ehl-i sünnetin görüşlerine karşı çıkması İbnü'l-Müneyyir'in gözünden kaçan bazı i'tizalî ayet yorumları olarak yazar tarafından dikkatlere sunulmuştur.

Akılcı yaklaşımın beş temel ilkesi konusunda yöneltilen eleştirilerin ele alındığı üçüncü bölüm, aslında Zemahşerî'nin şahsında Mu'tezile ekolü ile İbnü'l-Müneyyir'in şahsında ehl-i sünnet ekolünün bu ilkeler bağlamında hesaplaşması ve her iki ekolün kendi mezhebî görüşlerini ayetler üzerinden temellendirmesi hususlarının ele alındığı bir bölüm olarak özetlenebilir. Örneğin tevhit ilkesi bağlamında Allah'ın rahmet ve gaza-

5 "De ki: Ey Kitap ehli! Dininizde haksız yere haddi aşmayın. Daha önceden sapan, birçoklarını saptıran ve yolun doğrusundan uzaklaşan bir topluma uymayın." (Mâide Sûresi, 5/77).

binin neleri kapsadığının tartışılması, yine kelimeler literatüründe hüsün-kubuh olarak da bilinen iyilik ve kötülüğün ilahî sıfatlarla ilişkisi konusunun taraflarca tartışılması bu bölümde yer verilen pek çok tartışmanın sadece birkaçını oluşturmaktadır. Yazar kitap boyunca örnek verdiği karşılıklı eleştirilerdeki meselelerin çoğunda, objektif davranmaya çalışsa da pek çok hususta İbnü'l-Müneyyir'in eleştirilerine hak vermekte olduğunu hissettirmektedir.

Diğer taraftan eserin temel konusu tefsirle ilgili olsa da çalışmadaki pek çok hususun ayetlerden çıkarılan kelami tartışmalar şeklinde ele alınması ve bu alana yabancı olanların kolayca nüfuz edemeyecekleri bir üslupla aktarılması, okuyucunun dikkatini dağıtıcı ve konuları yeterince özümsemesini engelleyici bir durum olarak değerlendirilebilir. Hâlbuki zikredilen konular daha sade ve anlaşılır bir üslupla, okuyucuyu yormadan çalışmaya yansıtılabilirdi. Yine kelami tartışmaların yoğun olarak hissedildiği bu bölümde genel itibarıyla yazar İbnü'l-Müneyyir'in itirazlarında vücut bulan ehl-i sünnet ekolünün eleştirilerine çoğunlukla katılırken bazı noktalarda Mu'tezile ekolüne yapılan haksız ithamları da tashih etmiştir. Örneğin Mu'tezile'nin kabir azabı ve münker-nekir meleklerinin sorgulamasını kabul etmediğine dair iddialarının haksız ve asılsız olduğunu belirtmesi bu tavrına örnek olarak gösterilebilir (s. 381). Nitekim yazara göre başta Zemahşerî olmak üzere Mu'tezile'nin büyük çoğunluğu kabir azabının varlığını ve münker-nekir meleklerinin sorgulamasını kabul etmektedir. Bu noktada küçük bir Mu'tezilî grubun farklı görüşlerinin Mu'tezile'nin tamamına teşmil edilmesi gibi bir haksızlık söz konusudur ki yazar bu hatayı tashih etmiştir. Yine müellifin eserin muhtelif yerlerinde buna benzer başka hataları da tashih ettiği görülmektedir.

Eserin dördüncü ve son bölümünde, Mu'tezile mezhebinin usul-ü hamse dışında kalan itikadi, fıkhî ve tasavvufî konulardaki görüşlerine İbnü'l-Müneyyir'in yönelttiği eleştirilerin ele alındığı görülmektedir. Yine burada da kitabın diğer bölümlerinde olduğu gibi önce ele alınan meseleyle ilgili olarak akılcı söylemin temsilcisi konumundaki Zemahşerî'nin meseleye yaklaşımı özetlenmekte, ardından bu söyleme karşı İbnü'l-Müneyyir'in eleştirileri sıralanmaktadır ki yazarın bunda gayet başarılı olduğu söylenebilir.

Yine bu son bölümde yazar, yukarıdaki itikadi eleştirilerin kapsamına fıkhî meseleleri de dâhil etmektedir. Çünkü Zemahşerî, Hanefî mezhebine mensup biri olarak fıkhî meseleleri ele almakta, İbnü'l-Müneyyir ise Maliki mezhebine bağlı olduğu için tenkitlerini bu çerçevede şekillendirmektedir (s. 437). Ayrıca burada Zemahşerî'nin tasavvufî konuları değerlendirirken sufileri eleştirmesi ama bu eleştirilerin doğrudan tasavvuf müessesesini hedef almayıp daha ziyade bu alanın ehil olmayan ellerde yozlaştırılmasına ve aşırılığa düşmesine neden olanlara karşı yapıldığı yazar tarafından dikkatlere sunulmuştur. Hatta İbnü'l-Müneyyir'in onunla bu hususta aynı fikirleri taşıdığı kaydedilerek (s. 448) müellif ve münekkidin tasavvufî konulardaki hassasiyetlerinin benzerliğine dikkat çekilmiştir. Aslında bu benzerlik farklı mezheplerin ve bu mezheplerin temsilcileri konumunda olan kimselerin her konuda ayrı düşünmeyip bazı konularda ittifak ettiklerini, dolayısıyla bu

tür değerlendirmelerde toptancı yaklaşımlardan uzak durulup her konunun kendi içinde müstakil olarak ele alınması gerektiğini göstermesi açısından mühimdir.

Eserin ek kısmında ise İbnü'l Müneyyir'in eleştirilerine konu olmayan bir alan olarak el-Keşşâf tefsirindeki bilimsel tefsir örneklerine dikkat çekilmiştir. Müellif bu hususun İbnü'l-Müneyyir'in gözünden kaçan yerler olarak veya Mu'tezilî yorumu eleştirmeyi merkeze almasından ötürü bu tür yorumlarla ilgilenmemesi şeklinde değerlendirilebileceğini belirtse de (s. 454) o dönemlerde bilimsel tefsir tarzındaki yorumların günümüzde olduğu kadar herhangi bir problem teşkil etmediği tarihen sabittir. Dolayısıyla İbnü'l Müneyyir'in bu konularda eleştiri getirmemesi gayet doğal bir durumdur. Bu itibarla kitabın genel sistematığı ve başlığıyla uygunluk arz etmeyen ek kısmının, bir fazlalık olarak kitaba alındığı ifade edilebilir.

Yazar bu çalışması esnasında son derece dikkatli bir gözlem yaparak İbnü'l-Müneyyir'in her konuda Zemahşerî'yi eleştirmedeğini hatta bazı ayetlerin yorumu muvacehesinde onunla aynı fikirleri paylaştığını veya en azından eleştiri getirmedeğini kitabın muhtelif yerlerinde dile getirmiştir. Netice olarak Fethi Ahmet Polat'ın yoğun bir gayretle böyle bir haşiyeyi değerlendirerek mukayeseli bir çalışma yapması, İslam tefsir geleneği içerisinde haşiyelerin önemli konumunu göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Diğer taraftan eserin kaynakçasında görüldüğü gibi kullanılan kaynakların çokluğu ve çeşitliliği çalışmanın niteliğini oldukça yükseltmiştir.